

La contribució del *Global express* al desenvolupament d'una ciutadania global: un estudi pilot

Resum: en aquest article es presenta l'experiència d'avaluació d'una proposta d'educació per a la ciutadania: el *Global express*, un recurs pedagògic de l'ONG Intermón Oxfam adreçat a nois i noies de secundària.

L'article s'organitza en sis parts, les dues primeres d'introducció i presentació del material didàctic, el cos central de l'article on es desenvolupen el

marc teòric, el marc empíric i els resultats de l'avaluació, i finalment una darrera part amb les conclusions i les propostes de millora.

Les conclusions de l'article demostren que el material contribueix parcialment a la construcció de competències ciutadanes. D'una banda, el *Global express* permet a l'alumnat tenir una visió més empàtica de la realitat

i comprendre certes problemàtiques globals, però de l'altra, no aconsegueix resultats positius a l'hora d'influir en la capacitat de l'alumnat per dur a terme accions de transformació social.

Aquest article és el treball final del Màster d'Educació per a la ciutadania i en valors de la Universitat de Barcelona (UB).

Paraules clau: Educació per a la ciutadania | Avaluació | Competències bàsiques | ONG

Autoria:
Georgina Casas López

Aquesta obra està sota una llicència Creative Commons

Màster d'Educació per a la ciutadania i en valors
La contribució del *Global express* al desenvolupament d'una ciutadania global: un estudi pilot

Índex

1. Introducció	4
2. Finalitat i objectius	4
3. Presentació del material	5
4. Marc teòric	6
4.1. Concepte d'Educació per a la ciutadania global	6
4.2. Competències bàsiques: concepte i característiques	8
4.3. L'avaluació en clau de competències bàsiques	9
5. Marc empíric. Característiques de l'avaluació, fases i tècniques	10
6. Resultats obtinguts	12
6.1. El procés d'avaluació i l'aplicació de les tècniques	12
6.2. El desenvolupament de competències per promoure una ciutadania global en l'alumnat	14
7. Conclusions i propostes	18
7.1. La necessitat d'integrar les tècniques d'avaluació en l'estructura de les propostes educatives	18
7.2. La necessitat de millorar la coherència interna del material	18
8. Bibliografia	21

1. 1. Introducció

El procés d'avaluació que es presenta en aquest article s'ha dut a terme durant el curs 2010-2011. Es tracta de l'avaluació del material didàctic *Global express* de l'ONG *Intermón Oxfam* (IO en endavant).

Fruit de l'interès de l'ONG i de la pròpia investigadora, l'avaluació s'ha focalitzat en la contribució del material al desenvolupament de competències que promoguin una ciutadania global. El procés ha comptat amb la participació de tècnics d'IO i de professors i professores vinculats a la *Xarxa d'educadors i educadores per a una ciutadania Global*¹.

L'experiència laboral de la investigadora en el tercer sector social i solidari, així com les recomanacions que es recullen en el Pla Director de l'*Agència Catalana de Cooperació al Desenvolupament* per al període 2007-2010², constaten la manca d'avaluació de les activitats i propostes educatives de gran part de les ONG catalanes. Així doncs, l'avaluació del *Global express*, més enllà de les conclusions obtingudes, contribueix a propiciar una major cultura de l'avaluació en el sector de les ONG. D'altra banda, els resultats de la mateixa tenen unes implicacions pràctiques directes, donat que faciliten la presa de decisions en relació als canvis necessaris perquè el material contribueixi de forma més efectiva al desenvolupament d'una ciutadania global.

Els resultats que es presenten són fruit de l'aplicació d'algunes de les tècniques elaborades.

Malgrat les dificultats presents al llarg de tot el procés d'avaluació i les limitacions de la pròpia recerca, aquests posen de manifest quines són aquelles dimensions competencials que surten més reforçades i quines menys. L'extrapolació dels resultats a d'altres propostes educatives planteja interrogants i reptes de futur que poden servir pel debat i la discussió en l'àmbit de l'avaluació de propostes d'Educació per a la ciutadania.

2. Finalitat i objectius

La finalitat de la recerca és la realització d'un estudi pilot per a avaluar el material *Global express* en relació al desenvolupament d'una ciutadania global.

Per aconseguir-la, es plantegen els següents objectius específics:

- OE1: Dissenyar tècniques per l'avaluació del material *Global express*
- OE2: Aplicar les tècniques per l'avaluació del *Global express*
- OE3: Analitzar els canvis en l'alumnat en relació al desenvolupament d'una ciutadania global, a partir de l'aplicació del *Global express*
- OE4: Elaborar una proposta d'avaluació pel *Global express*.

1 La xarxa és un espai de trobada i treball cooperatiu en el que participem educadors y educadores interessats en la construcció d'una ciutadania global, conscient de la dignitat de totes les persones i compromesa amb un món més just en els àmbits local i global. (<http://www.intermonoxfam.org/es/page.asp?id=2644>)

2 "Catalunya disposa d'una tradició important de treball en educació en valors i més en concret en educació per al desenvolupament, fruit de la riquesa i del compromís solidari del seu teixit associatiu i de l'experiència i treball de la comunitat educativa catalana, un capital de gran valor per a la tasca futura. Aquest reconeixement, tanmateix, no impedeix senyalar algunes disfuncions: una tendència a la dispersió en les conceptualitzacions i les actuacions dels diferents actors; poca coordinació en tots els àmbits; i, sobretot, una manca generalitzada de seguiment de l'opinió pública i d'avaluació de l'impacte de les actuacions fetes, elements que han redundat en una disminució de la capacitat d'incidència en la població i en el territori." (GENCAT, 2007).

De manera indirecta, el treball també contribueix als objectius de l'ONG d'enfortir la *Xarxa d'educadors i educadores per a una ciutadania global* a Catalunya i d'obrir espais de reflexió sobre la pràctica educativa en matèria d'educació per al desenvolupament.

3. Presentació del material

El *Global express* és un recurs pedagògic adreçat a secundària que permet generar preguntes entre l'alumnat sobre aquells esdeveniments mundials dels que es fan ressò els mitjans de comunicació. El material promou l'anàlisi crítica de la realitat, permet que els alumnes es facin una idea més clara de l'actualitat mundial i posa l'èmfasi en la situació que viuen els països empobrits.

Per a la seva elaboració, l'ONG compta amb una comissió operativa que s'encarrega de planificar, elaborar i aprovar les successives edicions del *Global express*. La seva feina es concreta en diverses tasques que van des de la definició del tema, la planificació i elaboració de la proposta didàctica (guia i activitats) i el recolzament i validació de l'informe que duen a terme especialistes en comunicació externs a l'entitat. La comissió està formada per un tècnic d'IO i sis docents de secundària en actiu.

El resultat final d'aquest treball consisteix en una proposta pedagògica amb un dossier informatiu sobre la temàtica, una guia didàctica amb orientacions per al professorat i un dossier d'activitats per l'alumnat. En aquest darrer s'inclouen diferents tipus d'activitats organitzades en quatre fases:

1. Les activitats inicials o de motivació, que habitualment consisteixen en la lectura d'imatges o fotografies.
2. Les activitats d'introducció a les causes que generen el conflicte.
3. Les activitats per descobrir les conseqüències del problema, especialment sobre la població.
4. Les activitats que analitzen el paper que, com a ciutadans actius, podrien jugar davant cada una d'aquestes situacions.

Fins al moment, i des del 2001, s'han publicat 17 *Global express*, dels quals tres han estat objecte d'aquesta avaluació: *Viatge amb nosaltres...*, *si vol gaudir* (2007), *Consumista, jo?* (2007) i *Castells de sorra* (2010).

El primer d'ells, publicat al maig del 2007, tracta sobre el turisme responsable. En el segon s'analitza la societat de consum i es presenta l'exercici del consum responsable com una alternativa per construir un món més just i equitatiu. El darrer *Global express* analitzat es centra en una temàtica de gran actualitat, la crisi econòmica i financera.

La tria dels exemplars objecte d'estudi va ser suggerida per l'equip tècnic d'IO que, per la seva banda, va consultar alguns dels professors de la comissió operativa del *Global express*. Tots tres comparteixen un eix temàtic: l'economia. A més, són dels exemplars més utilitzats pels docents i les seves temàtiques continuen essent de plena d'actualitat.

Malgrat que s'ha treballat sobre els tres exemplars esmentats, les tècniques d'avaluació s'han aplicat únicament al *Global express* que tracta el tema del turisme responsable. Els resultats, per tant, fan referència directa al material que porta per títol *Viatgi amb nosaltres..., si vol gaudir!*. No obstant això, gran part de les conclusions són extrapolables als tres exemplars objecte d'aquesta recerca.

4. Marc teòric

4.1. Concepte d'Educació per a la ciutadania global

El material didàctic analitzat forma part de l'estratègia educativa d'IO d'**educació per a la ciutadania global**. Aquesta es pot definir sintèticament com un conjunt d'accions i pràctiques educatives que tenen per objectiu ajudar les persones a participar de forma activa i responsable en la societat, guiades per criteris de solidaritat i justícia (de Paz, 2007).

Aquesta estratègia és fruit d'un treball previ de conceptualització de la noció de **ciutadania global**, realitzat per l'entitat amb l'objectiu de fonamentar la seva acció educativa.

El resultat d'aquesta reflexió és una concepció de la ciutadania com a procés que supera la perspectiva cívica del ciutadà com a subjecte de drets i obligacions, per posar l'accent en el sentiment de pertinença a una comunitat global, i que fa referència a l'exercici de la participació política amb l'objectiu de construir un món millor.

Es tracta, així, d'un concepte de ciutadania que inclou elements de diverses conceptualitzacions (Cabrera 2002): la ciutadania activa, pel valor atorgat al compromís cívic i a la participació activa i creativa dels ciutadans en els assumptes comuns; la ciutadania cosmopolita, per la seva concepció més enllà dels marcs nacionals i transnacionals; la ciutadania responsable perquè emfatitza la dimensió de compromís i responsabilitat social que implica ser ciutadà i ho relaciona amb el sentiment de pertinença a una comunitat, i la ciutadania crítica, perquè posa l'accent en la voluntat de construir una societat més justa.

Ara bé, l'estratègia d'educació per a la ciutadania global d'IO també és fruit del context educatiu global. En primer lloc, cal parlar de l'evolució del concepte d'educació per al desenvolupament (EPD), que als anys 90 va arribar a la denominada EPD de 5a generació (Boni, 2006), la qual suposa un canvi de paradigma -de nord/sud a exclusió/inclusió- i dona rellevància a l'acció, la denúncia i la mobilització.

En segon lloc, també cal fer esment a la implantació de l'educació per a la ciutadania (EPC) com a assignatura. La consolidació de l'EPC a nivell europeu com a matèria curricular afavoreix el sorgiment de diferents models d'EPC.

A continuació es presenta breument el model que planteja el Grup de Recerca en Educació Intercultural de la UB (GREDI) per les connexions que es poden establir amb l'estratègia educativa d'IO.

L'educació per a la ciutadania crítica i intercultural

El GREDI defineix la seva proposta d'***educació per a la ciutadania crítica i intercultural*** com un procés formatiu on participa tota la comunitat educativa amb la finalitat que totes les persones implicades aprenguin a participar activa i responsablement en la construcció d'una societat intercultural més justa i cohesionada (Bartolomé i Cabrera, 2007). Aquesta proposta, es basa en el concepte de ***ciutadania activa i responsable, crítica i intercultural*** (Bartolomé i Cabrera 2007), que presenta tres dimensions clau de la ciutadania com a procés: el sentiment de pertinença a una comunitat, les competències ciutadanes i la participació ciutadana.

En consonància amb aquestes tres dimensions, la proposta del GREDI incideix en la facilitació de processos on els estudiants aprenguin a construir el sentiment de pertinença a una comunitat o col·lectivitat. També pretén fomentar la creació d'una cultura escolar que promogui, des de la pràctica quotidiana, la participació de tota la comunitat educativa i faciliti el desenvolupament de competències ciutadanes. Així doncs, es dedica bona part del treball amb els alumnes a la clarificació i comprensió de conceptes com la democràcia, els drets humans o el desenvolupament de la competència comunicativa intercultural i del judici crític.

Per acabar, aquest model d'EPC també vol facilitar l'obertura de camins reals i efectius de relació amb l'entorn i amb la comunitat propera, per tal de promoure la implicació activa i responsable en els afers col·lectius. Des d'aquest plantejament les institucions escolars esdevenen un espai privilegiat per a l'exercici de la participació cívica.

La proposta d'Educació per a la ciutadania global d'Intermón Oxfam

La proposta d'educació per a la ciutadania global significa, en paraules de Paz (2007), una nova manera de mirar i percebre l'educació. Una mirada compromesa amb l'altre, una mirada crítica, participativa i democràtica, una mirada constructiva i reflexiva, una mirada dialògica i una mirada transformadora, compromesa amb una educació de la humanitat (d'allò humà).

Reposa sobre tres pilars bàsics: una concepció integral de l'educació; una educació en valors que desenvolupi una mirada ètica; i una perspectiva sociopolítica que estimuli la necessitat d'actuar i comprometre's per millorar la situació d'aquells que han estat exclosos. També parteix d'una visió global del ciutadà, com a part d'una comunitat mundial d'iguals en la seva dignitat. Per tant, treballa el sentiment de pertinença posant l'accent en l'adquisició d'allò que Edgar Morin (2001) denomina la consciència cívica terrenal, en la qual la humanitat és una part indissociable de la biosfera.

L'educació per a la ciutadania global d'IO implica, com la proposta del GREDI:

1. Una educació per la justícia i la solidaritat que afronta qüestions com el respecte dels drets humans, la pau i la democràcia, la igualtat de gènere, la interculturalitat, la justícia mediambiental o el desenvolupament humà i sostenible.

2. La voluntat de fomentar una educació pel canvi, orientada al compromís i a l'acció favorable a la justícia i a la solidaritat i que propiciï en l'alumnat la responsabilitat amb l'entorn i la comunitat.
3. La participació ciutadana plantejada des de la *ciutadania global*³.

La comparació d'ambdós models mostra que, tot i presentar diferències substancials, un i altre incideixen en uns elements comuns: la construcció de ciutadans compromesos amb la millora de l'entorn, conscients de la seva responsabilitat i del seu poder com a ciutadans i preparats per participar activament en la transformació de la societat.

4.2. Competències bàsiques: concepte i característiques

El terme *competències* neix en l'àmbit empresarial a principis dels anys 70. Amb ell s'identifiquen els elements que caracteritzen a les persones capaces de realitzar una tasca concreta de forma eficient. Des d'aleshores, el terme s'ha anat estenent fins arribar a l'àmbit escolar. L'OCDE, en el seu informe *La definició i selecció de competències bàsiques* (OCDE, 2005), defineix la competència com la *“capacitat de respondre a les demandes i de portar a terme tasques de forma adequada. Sorgeix de la combinació d'habilitats pràctiques, coneixements, motivació, valors ètics, actituds, emocions i d'altres components socials i de comportament que es mobilitzen conjuntament per aconseguir una acció eficaç”*.

Per la seva banda, la Unió Europea (2006) també estableix el seu propi concepte de competència i la defineix com una *“combinació de destreses, coneixements, aptituds i actituds i la disposició d'aprendre, a més del saber com fer-ho. Les competències clau representen un paquet multifuncional i transferible de coneixements, destreses i actituds que tots els individus necessiten per la seva realització i desenvolupament personal, laboral i social. Aquestes haurien d'haver estat desenvolupades per ser adquirides al final de l'ensenyament o formació obligatòria i haurien d'actuar com a base per a un posterior aprenentatge, l'aprenentatge al llarg de la vida”*.

La introducció de competències bàsiques en l'àmbit educatiu vol donar resposta a les necessitats reals d'intervenció de la persona en tots els àmbits de la seva vida i suposa un gran esforç perquè requereix una transformació profunda del sistema escolar (Zabala i Arnau, 2007):

- Permet corregir la concepció generalitzada del valor intrínsec dels sabers teòrics que dona com a resultat una educació que prioritza els coneixements per sobre de les habilitats i on el valor del saber per si mateix determina les característiques dels sistemes educatius.
- En front d'una concepció del sistema escolar de caràcter propedèutic i selectiu, les competències bàsiques contribueixen a consolidar la funció social de l'educació. En el primer dels casos, l'ensenyament és entès com un recorregut de superació d'etapes, on aquells que es queden pel camí són etiquetats com a “fracassats escolars”. Per contra, un ensenyament per a tots i totes, independentment de les seves possibilitats professionals, permet formar a les persones en totes les capacitats de l'ésser humà, amb l'objectiu de poder donar resposta als problemes que depara la vida.

³ Aquella que assumeix no només la responsabilitat del que succeeix localment, sinó que assumeix també la responsabilitat des d'una visió global. (Mayer, 2002 citat a de Paz 2007).

Aquesta concepció de l'educació, derivada de la introducció de les competències bàsiques al currículum, té el suport d'organismes com l'ONU, l'UNESCO o l'OCDE que aposten per una formació integral de la persona.

En aquest sentit, l'Informe Delors *Educació: Hi ha un tresor amagat a dins* (1996), identifica quatre pilars fonamentals de l'educació: saber conèixer, saber fer, saber ser i saber conviure.

Per a l'avaluació del material *Global express* s'ha pres com a referència el concepte i la classificació de competències bàsiques que fa la llei catalana d'educació⁴.

A partir d'aquest marc legal i amb l'objectiu de fonamentar la selecció de competències i dimensions competencials posterior, s'ha fet un treball previ d'examen dels currículums de les diferents àrees de secundària per tal de veure quins continguts i objectius coincideixen amb els dels *Global express* seleccionats.

D'aquesta manera, s'ha trobat que els objectius dels tres *Global express* objecte d'aquest estudi estan presents a 6 de les 12 àrees del currículum de secundària (ESO i Batxillerat). Les àrees coincidents són les següents: llengües, ciències naturals, matemàtica, personal i ciutadana, ciències socials i arts.

Totes elles contenen una o varies de les competències treballades pel *Global express*: la competència social i ciutadana, la matemàtica, la de coneixement i interacció amb el món físic i la comunicativa i lingüística. Aquest fet s'explica perquè les competències bàsiques no s'associen individualment a una única assignatura sinó que, al contrari, es relacionen amb moltes de les matèries, entre els seus objectius es compta el de fer més interconnectat el currículum, de manera que dues matèries aparentment oposades puguin contribuir al desenvolupament d'una mateixa competència.

4.3. L'avaluació en clau de competències bàsiques

L'aparició de les competències bàsiques introdueix forçosament canvis en la manera de concebre l'avaluació, donat que només la interacció entre continguts curriculars i contextos de realitat ens permeten veure l'adquisició competencial per part dels alumnes.

A més de les particularitats avaluatives de les competències bàsiques, ens trobem davant el repte d'adaptar l'avaluació a una realitat educativa i social determinada. En aquest sentit, hem pres com a referència algunes de les reflexions que Cabrera (2011) fa en el seu article "*Evaluación y construcción de ciudadanía. Atendiendo a la diversidad: Evaluación participativa autogestionada*", on es planteja un seguit de qüestions com ara: com establim un procés d'avaluació on l'alumnat i el professorat actuïn de forma col·laborativa? o com podem contribuir amb la nostra avaluació al desenvolupament de ciutadans i ciutadanes actives, responsables i autònomes?.

4 La llei 12/2009 de 10 de juliol de 2009 d'Educació, com la Ley orgánica 2/2006 de 3 de mayo de educación, estableix vuit competències bàsiques transversals però les organitza de la següent manera: Les competències comunicatives: competència comunicativa lingüística i audiovisual i competències artística i cultural; les competències metodològiques: tractament de la informació i competència digital, competència matemàtica i competència d'aprendre a aprendre; les competències personals: competència d'autonomia i iniciativa personal; les competències específiques centrades en conviure i habitar el món: competència en el coneixement i la interacció amb el món físic i competència social i ciutadana. (GENCAT, 2009)

La proposta que Cabrera (2011) denomina avaluació participativa autogestionada ens ha servit per orientar la nostra recerca.

Es tracta d'un procés avaluatiu que reivindica el seu valor pedagògic i intrínsec per generar ciutadania democràtica, que promou l'autoestima, l'autosuficiència, empodera a l'alumnat i el fa responsable dels seus aprenentatges. A continuació es sintetitzen les seves principals característiques:

1. Promou estratègies avaluatives que reconeixen la diversitat i la pluralitat a l'aula.
2. Reforça el paper actiu de l'alumnat en l'autoavaluació i la coavaluació de companys i companyes.
3. Proposa activitats avaluatives significatives.
4. Promou el treball creatiu personal per poder avaluar amb activitats que donin l'oportunitat als alumnes de crear a partir dels coneixements adquirits.
5. La col·laboració entre iguals permet que cada alumne aportï les seves particulars competències de manera que es posa en joc la capacitat de treball en xarxa dels alumnes a la vegada que aprenen a gestionar la diversitat i els conflictes.
6. El debat i la participació dels alumnes constitueix un exercici de ciutadania en si mateix.

Resumint, i en paraules de Cabrera (2011) el potencial d'aquesta proposta d'avaluació recau en la seva concepció com un procés on l'ètica i els valors juguen un paper més important que no pas els aspectes tècnics.

5. Marc empíric

Característiques de l'avaluació, fases i tècniques

A continuació es detallen les característiques i fases del procés d'avaluació així com les tècniques d'avaluació emprades.

L'avaluació es caracteritza per:

1. Ser una avaluació *externa i negociada*. Ha estat realitzada per la mateixa investigadora amb la col·laboració de tècnics de l'ONG i de professors vinculats a l'entitat. Es parteix d'un acord intersubjectiu dels participants en relació a les competències i dimensions competencials que s'han d'avaluar i als indicadors que s'han d'utilitzar.
2. S'han emprat *tècniques qualitatives* a excepció d'una de les tècniques que és quantitativa.
3. Es tracta d'una avaluació orientada a interpretar els resultats i a *emetre conclusions* així com a la *presa de decisions* que facilitin millores en el material analitzat (Patton, 1997 citat a Mateo, 2008)..
4. Pretén contribuir a generar experiències d'avaluació en el tercer sector social i solidari que puguin servir d'exemple a d'altres entitats. En format d'experiència pilot, l'avaluació també està orientada a la *generació de coneixement* en tant que aquesta pot ser transferida. (Patton, 1997 citat a Mateo, 2008).

El procés d'avaluació s'ha efectuat en 12 mesos i s'ha organitzat en 4 fases, que es detallen a continuació:

F A S E S	
FASE 1	Planificació i disseny de l'avaluació • Definició de l'objecte d'estudi • Selecció dels materials a avaluar • Treball previ de creuament del currículum de secundària amb el <i>Global express</i> per seleccionar les competències i dimensions competencials a avaluar. • Elaboració conjunta d'indicadors • Elaboració de les tècniques • Validació de les tècniques
FASE 2	Execució de l'avaluació • Aplicació de les tècniques
FASE 3	Avaluació dels resultats • Recollida i anàlisi de dades • Valoració de les dades
FASE 4	Propostes de canvi • Elaboració de conclusions i propostes de millora tant pel que fa al material com per a la seva avaluació

Taula 1: Disseny de la recerca: fases (Font: elaboració pròpia).

S'han elaborat 7 tècniques de recollida d'informació. En el moment de construir-les s'ha partit de la feina prèvia de selecció de dimensions competencials i d'elaboració d'indicadors, organitzant la informació obtinguda en una matriu que relacionava competències, dimensions competencials i indicadors. També s'ha tingut en compte que l'aplicació de les tècniques aniria a càrrec del professorat i que calia facilitar la tasca i maximitzar la informació recollida.

Les tècniques dissenyades han estat les següents: anàlisi de casos (pre); fitxa d'observació, guió de projecte; fitxes de coavaluació, anàlisi de casos (post); fitxa d'aprenentatges final i grup de discussió amb professorat.

El **disseny de les tècniques** es va realitzar en tres fases:

1. Una primera fase d'elaboració on es van reduir al màxim el nombre de tècniques amb la utilització, per exemple, de les activitats del propi *Global express* com a eines d'avaluació. També, amb l'objectiu de fer l'avaluació més significativa, es van incorporar tècniques d'autoavaluació i coavaluació per a l'alumnat.
2. En una segona fase es van presentar i revisar els instruments. Aquesta tasca es va realitzar a partir d'un taller en el marc del seminari de la *Xarxa d'educadors i educadores per a una ciutadania global* "Com avaluar propostes educatives en clau de competències", celebrat a Barcelona el 22 de gener de 2011.
3. A la darrera fase es van reelaborar les estratègies a partir de les propostes sorgides al seminari.

L'estudi empíric consistia en l'aplicació de les tècniques i el seguiment de l'aplicació del material en tres grups de 3r d'ESO i dos de 2n.

L'**aplicació de les tècniques** va ser realitzada pel professorat juntament amb personal d'IO i la mateixa investigadora. Tot i això, la majoria d'eines d'avaluació havien de ser aplicades pel professorat, que havia de dur a terme, concretament, l'anàlisi de casos (pre i post), el guió de projecte, la fitxa de coavaluació i la fitxa final d'aprenentatges. L'observació no participant era l'única tècnica que quedava en mans de personal extern als centres educatius.

S'han aplicat 3 de les 7 tècniques elaborades, el que suposa un percentatge del 43%.

Les tècniques aplicades han estat les següents:

- √ **L'observació no participant.** S'han fet un total de 20 observacions en cinc grups de 3r i 2n d'ESO . S'han observat 100 alumnes aproximadament. Les observacions han estat realitzades per dos tècnics de l'ONG i per la mateixa investigadora.
- √ **El grup de discussió.** Hi han participat 4 professors, dos tècnics de l'ONG i la investigadora.
- √ **La fitxa final d'aprenentatges.** Ha estat aplicada pels tres professors implicats en el procés i s'han recollit un total de 87 fitxess.

L'anàlisi de la informació obtinguda es va realitzar a partir de la matriu de competències i es va triangular amb la informació obtinguda en el grup de discussió amb professorat.

6. Resultats obtinguts

Els resultats obtinguts, tal i com plantejaven els objectius, serviran per esbossar diverses propostes de millora per al *Global express*, així com de les tècniques d'avaluació del material i la seva aplicació pràctica.

No obstant això, cal fer esment de l'eventual aparició de determinats obstacles que, juntament amb les limitacions de la pròpia recerca, han dificultat que el conjunt del procés gaudís de la rigorositat que se li pressuposava en un principi.

6.1. El procés d'avaluació i l'aplicació de les tècniques

El primer objectiu específic, que consistia en **elaborar tècniques per l'avaluació del material** *Global express*, s'ha assolit satisfactòriament des del punt de vista quantitatiu. Com a resultat de la recerca, s'han elaborat i validat 7 tècniques d'avaluació per al *Global express*.

En canvi, a nivell qualitatiu les mancances són evidents. La manca de planificació temporal de la recerca i la conseqüent improvisació han dificultat les tasques de validació de les tècniques.

Pel que fa al segon objectiu específic, **aplicar les tècniques d'avaluació**, tal i com s'ha anunciat anteriorment, aquest no s'ha assolit com era desitjable. Tan sols s'han aplicat 3 de les 7 tècniques elaborades, el que suposa un percentatge del 43%.

Les causes que expliquen la baixa aplicació de les tècniques es poden resumir en dues. En primer lloc, la **manca de temps** per aplicar-les. Malgrat que aquestes procuraven servir-se al màxim de les activitats del *Global express* i generar poca feina afegida, el professorat s'ha vist desbordat pel temps.

Les activitats del GE donen molt de si i poden dilatar-se excessivament en el temps, i l'aplicació dels instruments encara accentua més aquest fet. (grup de discussió, professorat)

En segon lloc, també s'ha detectat una **manca d'acompanyament en el procés d'aplicació de les estratègies**. Tot i que el professorat disposava d'una guia de suport a l'avaluació, els tècnics implicats no han pogut fer-ne un seguiment que permetés detectar els problemes o obstacles que aquests anaven trobant a l'hora d'aplicar les tècniques i proposar els canvis necessaris.

Per acabar, presentem alguns resultats vinculats al mateix procés d'avaluació que hem elaborat a partir de les reflexions del professorat i de l'intercanvi d'opinions amb els tècnics d'IO:

FASES	DADES DE PARTICIPACIÓ
Planificació i disseny de l'avaluació	Un total de 4 docents participen a les reunions i al treball en línia pel creuament del currículum de secundària amb els continguts i objectius del <i>Global express</i>. Un grup de 6 docents participa al procés de prioritització de competències i dimensions competencials. Un total de 4 professors participen en la identificació i construcció d'indicadors. Un grup format per 8 professors, 1 tècnica d'IO, 1 professora del GREDI i la pròpia investigadora participa al taller de validació de les tècniques d'avaluació del <i>Global express</i>. 60 persones participen al seminari "Com avaluar propostes educatives en clau de competències". Aquesta xifra inclou els docents que estaven implicats en l'avaluació d'altres programes o a la Xarxa.
Execució de l'Avaluació	3 professors s'impliquen en el procés. Es comprometen a aplicar les tècniques d'avaluació i a rebre els observadors no participants a les seves aules.
Avaluació dels resultats	4 docents i 2 membres de l'ONG participen al grup de discussió per validar els resultats obtinguts amb l'aplicació de les tècniques.

Taula 2: Participació en el procés d'avaluació (Font: elaboració pròpia)..

Les xifres mostren (taula 2) que el procés d'avaluació ha contribuït a l'objectiu d'IO de consolidar la *Xarxa d'educadors i educadores per a una ciutadania global* en el context català. Cal remarcar que, en aquest cas, es fa referència al procés d'avaluació en el seu sentit més ampli, incloent també les dades de participació dels docents que s'han involucrat en l'avaluació del programa *Connectant Mons*.

Els professors que han participat en algun moment o altre del procés s'han aprofitat al treball col·laboratiu que ofereix la Xarxa i s'han plantejat la possibilitat d'incorporar-se a alguns dels grups o comissions que ja funcionen, mentre que d'altres s'han compromès a participar-hi activament. (valoracions informals, tècnics d'IO)

6.2. El desenvolupament de competències per promoure una ciutadania global en l'alumnat

Una primera anàlisi de la informació obtinguda ens permet afirmar que el *Global express* contribueix a enfortir de manera clara dues de les sis dimensions competencials analitzades:

- √ La consciència de les desigualtats Nord-Sud, les seves causes, conseqüències i les opcions individuals o col·lectives per generar un món més equitatiu.
- √ La consciència de la responsabilitat individual en les problemàtiques globals

De les quatre dimensions restants, una d'elles s'enforteix parcialment i mostra algunes peculiaritats a l'hora de mesurar-la:

- √ Actitud crítica i reflexiva en la valoració de la informació disponible, contrastant-la quan calgui.

Finalment, tres de les sis competències analitzades no surten prou reforçades segons els criteris establerts:

- √ Exercir la ciutadania proposant o portant a terme alternatives viables.
- √ Capacitat d'imaginar projectes i de portar endavant les accions necessàries per desenvolupar les accions i plans en el marc de projectes col·lectius, responsabilitzant-se, tant en l'àmbit personal com en el social i laboral.
- √ Predir i prendre decisions amb iniciativa i autonomia en un món en què els avenços que es van produint són molt ràpids i tenen influència decisiva en la vida de les persones, la societat i el món natural.

La taula següent mostra el grau d'assoliment de cada dimensió competencial en relació als indicadors que s'hi vinculen.

Dimensió competencial	Indicadors	Grau d'assoliment
1. Consciència de les desigualtats Nord-Sud, les seves causes, conseqüències i les opcions individuals o col·lectives per generar un món més equitatiu.	Relaciona alguna activitat personal amb les seves conseqüències a nivell global. Posa exemples.	√
	Mostra interès per canviar hàbits personals.	√
	Fa propostes concretes d'accions que relacionen bé les causes i les conseqüències de les desigualtats.	Insuficient
2. Exercir la ciutadania proposant o portant a terme alternatives viables.	Proposa alternatives viables, argumentades, personals i grupals davant el conflicte i/o injustícia.	Insuficient
3. Consciència de la responsabilitat individual en les problemàtiques globals	Relaciona alguna activitat personal amb les seves conseqüències a nivell global. Posa exemples.	√
	Mostra interès per canviar hàbits personals.	√
	Es mostra interessat pel que passa més enllà de la seva família, escola, tot posant-se en el lloc dels que pateixen les conseqüències de les desigualtats.	√
4. Capacitat d'imaginar projectes i de portar endavant les accions necessàries per desenvolupar les accions i plans en el marc de projectes col·lectius, responsabilitzant-se, tant en l'àmbit personal com en el social i laboral.	Proposa alternatives viables, argumentades, personals i grupals davant el conflicte i/o injustícia.	Insuficient
	Fa propostes concretes d'accions que relacionen bé les causes i les conseqüències de les desigualtats.	Insuficient
5. Actitud crítica i reflexiva en la valoració de la informació disponible, contrastant-la quan calgui.	Es capaç de fer-se una opinió a partir de la lectura de diferents fonts d'informació sobre un mateix fet.	√
	S'expressa amb un llenguatge inclusiu, empàtic, reduint les manifestacions de prejudicis i estereotips.	Insuficient
6. Predir i prendre decisions amb iniciativa i autonomia en un món en què els avenços que es van produint són molt ràpids i tenen influència decisiva en la vida de les persones, la societat i el món natural.	Proposa alternatives viables, argumentades, personals i grupals davant el conflicte i/o injustícia.	Insuficient

Taula 3: Contribució del *Global express* al desenvolupament de competències per promoure una ciutadania global
(Font: elaboració pròpia).

Els resultats (taula 3) demostren que el *Global express* contribueix de manera decisiva a desenvolupar els aspectes cognitius de les competències avaluades i que els aspectes actitudinals surten parcialment reforçats.

L'alumnat afirma adquirir nous coneixements en relació amb la matèria concreta que desenvolupa el material didàctic:

He après què hi ha diferents tipus de turisme, quin és millor, els avantatges i inconvenients. (fitxa d'aprenentatges final, alumnes)

He après que el turisme responsable és la millor opció per l'estabilitat dels recursos de les generacions futures. (fitxa d'aprenentatges final, alumnes)

El professorat reforça aquesta idea:

*El gran èxit del *Global express* és que ofereix una resposta, clara, profunda, concreta i vàlida per entendre determinats temes de l'actualitat. (grup de discussió, professorat)*

D'altra banda, una de les dimensions que surt més reforçada fa referència al desenvolupament de la consciència individual en les problemàtiques globals.

És important tractar aquest tema perquè el turisme és una activitat cada cop més massificada i cal que siguem responsables per respectar-nos entre tots. (fitxa d'aprenentatges final, alumnes)

També en aquest sentit, el professorat del grup de discussió parlava de la segona virtut del *Global express* en els següents termes:

*El *Global express* parteix d'una situació molt propera, que toca de prop als alumnes per després connectar-la amb una problemàtica global més complexa. (grup de discussió, professorat)*

Malgrat això, l'aplicació del material també evidencia les seves limitacions a l'hora de fomentar aquesta consciència entre l'alumnat:

Els alumnes son capaços de connectar amb la vida quotidiana, però són poc crítics amb ells mateixos. Identifiquen estereotips però resulta molt difícil modificar actituds. (grup de discussió, professorat)

Els resultats també demostren que el material contribueix al desenvolupament d'una mirada més empàtica de la realitat.

Les persones de països menys desenvolupats no haurien de ser tractats com a "micos de fira" pels turistes, ja que també són persones com nosaltres. (observació no participant, avaluadors externs)

En paraules d'un dels professors presents al grup de discussió: "el *Global express* els hi posa una nova finestra, els hi obre una nova pantalla".

Per contra, el *Global express* també permet detectar actituds poc empàtiques:

Si ells venen al nostre país s'haurien de treure el mocador, igual que nosaltres ens adaptem als seus costums quan anem de viatge. (observació no participant, avaluadors externs)

Finalment, els resultats també semblen prou concloents sobre les mancances del material per contribuir al desenvolupament d'**habilitats** relacionades amb la generació de propostes d'acció i transformació.

L'alumnat pren consciència del que passa i s'indigna però resulta difícil que faci propostes. S'adonen de la responsabilitat individual però no es veuen capaços de provocar canvis. Les propostes sorgides de l'alumnat es queden en el pla teòric.

És molt difícil contribuir amb un viatge de fi de curs a la millora del medi ambient o al foment dels drets humans. (observació no participant, avaluadors externs)

Cal pensar en formes menys invasives de conèixer la resta de cultures. (observació no participant, avaluadors externs)

La recerca també posa de manifest certes dificultats per mesurar les dimensions vinculades als aspectes d'habilitats. En aquest sentit reflexionava una de les professores:

Personalment, crec que el Global express treballa totes les dimensions, però algunes resulten més difícils d'evidenciar o mesurar. Com es mesura la capacitat real de canvi en l'alumnat?. (grup de discussió, professorat)

Per acabar, fem un petit comentari en relació a la dimensió referida a l'*actitud crítica i reflexiva en la valoració de la informació disponible, contrastant-la quan calgui* on es manifesten algunes dificultats a l'hora de mesurar l'impacte del material en la mateixa.

El Global express treballa aquesta dimensió però no hi ha suficients exercicis de contrast. (grup de discussió, professorat)

No obstant això, els resultats de les observacions no participants ens ofereixen alguns elements d'anàlisi.

El Global express contribueix a generar un debat actiu a l'hora d'analitzar i donar opinions; els alumnes són hàbils a l'hora de debatre, s'escolten i tracten de fer intervencions relacionades (acord i desacord) i en alguns casos es reforcen amb expressions com: "jo també penso el mateix que...", "com ha dit el meu company..." o "jo també ho veig així...", etc. Ara bé, també mostren grans dificultats per construir propostes a partir de les propostes d'altres. (observació no participant, avaluadors externs)

En quant a l'ús del llenguatge, el Global express no incideix massa en l'ús d'un llenguatge determinat però ajuda a identificar estereotips i prejudicis. (grup de discussió, professorat)

7. Conclusions i propostes

L'avaluació realitzada ens permet extreure dues grans conclusions:

7.1. La necessitat d'integrar les tècniques d'avaluació en l'estructura de les propostes educatives

Les dificultats del professorat per posar en pràctica les tècniques d'avaluació són evidents i ens obliguen a plantejar canvis en el procés d'avaluació. La impossibilitat d'evitar les limitacions temporals en el marc de l'educació formal també s'haurà de tenir en compte a l'hora de concebre tècniques que no suposin cap temps afegit al desenvolupament de les propostes educatives, facilitant així processos d'avaluació que permetin avançar en la construcció de ciutadania global.

En aquest sentit, la possibilitat d'incloure tècniques d'avaluació a l'estructura del *Global express* es presenta com una solució a la manca de temps, a la vegada que obre la possibilitat de contribuir a l'objectiu final de la proposta de construcció de ciutadans i ciutadanes globals. Tal i com defensa Cabrera (2011), el procés d'avaluació es dota de valor pedagògic des del moment en que ens ajuda a reforçar la generació de ciutadania.

Les tècniques dissenyades per l'avaluació del *Global express* contempen aspectes que, Cabrera (2011), considera pilars fonamentals de la seva proposta d'avaluació participativa autogestionada com: l'autogestió dels aprenentatges, el reforç del paper actiu de l'alumnat en l'autoavaluació, la coavaluació de companys i companyes i el treball creatiu personal per poder avaluar. Caldrà doncs recuperar aquestes tècniques a l'hora de proposar un nou model d'avaluació per al *Global express*.

7.2. La necessitat de millorar la coherència interna del material

El *Global express* es planteja en quatre fases. Cadascuna d'elles persegueix un objectiu i contribueix de manera específica a la consecució de la finalitat del material de manera que, en el moment de treballar la proposta educativa a l'aula, resulta imprescindible equilibrar el pes de cadascuna de les fases.

Els resultats de l'avaluació confirmen, en termes generals, la validesa del material com a eina de construcció de ciutadania global, però també n'evidencien algunes dificultats per contribuir al desenvolupament d'habilitats relacionades amb la generació de propostes de canvi o d'actituds que predisposin als alumnes a protagonitzar millores en el seu entorn proper.

De la vinculació dels resultats amb les fases del *Global express* es dedueix que la quarta fase, en la que s'analitza el paper dels joves com a ciutadans actius, concentra els resultats menys encoratjadors. D'aquí la necessitat de repensar-ne les seves activitats.

En aquesta línia, la metodologia de l'aprenentatge servei (APS) es planteja com una opció que facilitaria el treball d'habilitats i actituds relacionades amb la generació de propostes d'acció davant els conflictes o la injustícia viables i argumentades.

L'APS és una proposta educativa que combina processos d'aprenentatge i de servei a la comunitat en un sol projecte ben articulat en el qual els participants es formen tot treballant sobre necessitats reals de l'entorn amb l'objectiu de millorar-les (Puig, 2007).

Els projectes d'APS parteixen de les necessitats reals que ofereix l'entorn. Per aquest motiu, la majoria dels projectes són de barri, d'escola o de ciutat i treballen aspectes intergeneracionals, d'acceptació de la diversitat o d'inclusió social.

La realització de serveis que contribueixin a la construcció de la ciutadania global no és una tasca fàcil. Les limitacions derivades del diagnòstic i l'anàlisi de l'entorn global per la posterior concreció d'un servei en són un bon exemple, com ho són també les dificultats per establir una interlocució directa amb els beneficiaris d'aquests serveis, sovint les poblacions dels països empobrits.

Malgrat que la definició de serveis a la comunitat global constitueix un repte i requereix grans dosis de creativitat, podem trobar propostes en la línia de col·laboració amb les ONG, com per exemple, la difusió de campanyes relacionades amb la temàtica del *Global express*. Els alumnes poden contribuir a difondre la campanya amb la recollida de signatures, la gestió de punts d'informació escolar, la preparació d'accions de mobilització escolar, veïnal, etc.

Tot i que es poden fer lectures negatives, aquestes propostes no han de ser vistes com una utilització dels joves en benefici dels interessos de l'ONG, sinó com un servei que acaba revertint en les persones que pateixen els problemes derivats de les desigualtats, dels conflictes o de les crisis humanitàries.

La incorporació d'activitats d'APS a la darrera fase del *Global express* permetria dotar-les de significat i facilitaria la seva apropiació per part de l'alumnat, ja que estarien més relacionades amb la seva vida real i el seu context particular.

Per acabar, a més de la incorporació de la metodologia APS, la coherència interna del material es veuria reforçada amb d'altres mesures que resumim a continuació:

- √ **Millorar la guia didàctica, l'acompanyament i la comunicació amb els docents.**
L'organització d'un curs o taller d'intercanvi d'experiències sobre la posada en pràctica del material i d'acompanyament als professors que s'hi estrenen, seria una bona opció.
- √ **Proposar un itinerari de mínims.** D'aquesta manera, l'entitat s'asseguraria que els docents apliquen un mínim d'activitats per fase, que respecten la lògica del procés i que no en malmeten la coherència interna.

A partir d'aquestes premisses i per acabar l'article, a continuació s'esbossa una proposta de mínims per a l'avaluació del *Global express*. Per tal d'abordar-la es seguirà l'estructura del material, s'inclouran algunes de les tècniques d'avaluació com a activitats de la proposta i es perfilaran noves activitats que es podrien desenvolupar en un futur. Els canvis es concentrarien sobretot en la primera i darrera fase de la proposta educativa.

FASES	ACTIVITATS
FASE 1: es planteja a partir de les activitats inicials o de motivació, que habitualment consisteixen en la lectura d'imatges o fotografies.	Es proposa la inclusió de canvis amb l'objectiu que els alumnes puguin realitzar una autoavaluació diagnòstica i conèixer personalment i col·lectivament quin és el seu punt de partida. Quins coneixements tenen de la matèria, quines actituds i habilitats. Es tracta de reforçar les activitats inicials en aquest sentit. Més enllà de l'eina o la forma que adopti l'autoavaluació (test individual, exercici col·lectiu a partir d'imatges, etc), es tracta de cedir el protagonisme als alumnes, que hauran de recollir la informació resultant d'aquesta primera fase, analitzar-la i prendre consciència del punt de partida individual i del grup.
FASE 2: es proposa un treball de descoberta de les causes que generen el conflicte, la desigualtat, etc.	No es proposen canvis
FASE 3: s'estructura a partir del treball per descobrir les conseqüències del problema, especialment sobre la població.	No es proposen canvis
FASE 4: concentra les activitats que analitzen el paper que com a ciutadans actius poden jugar els joves davant les situacions d'injustícia.	Els canvis proposats pretenen dotar el material d'activitats més significatives en aquesta darrera fase i contribuir a millorar les habilitats dels joves per esdevenir protagonistes del canvi. Es proposa la incorporació de la metodologia APS a l'activitat central de la fase 4. A banda d'això es proposa l'aplicació d'una fitxa de coavaluació similar a la que es va elaborar per aquesta recerca que permeti a l'alumnat, conjuntament amb el professorat, valorar la feina o el servei realitzat per companys i companyes.
FASE 5 (NOVA)	Es proposa la creació d'una cinquena fase, on els alumnes puguin valorar els aprenentatges adquirits i comparar-los amb els resultats de l'autoavaluació diagnòstica de la primera fase.

Taula 4: Proposta d'avaluació del *Global express* (Font: elaboració pròpia).

8. Bibliografia

- Arnal, J. (et al) (1992) *Investigación educativa. Fundamentos y metodología*. Barcelona, Editorial Labor.
- Bartolomé, M. i Cabrera, F. (2006) *Construcción de una ciudadanía intercultural y responsable. Guía para el profesorado de Secundaria*. Madrid, Editorial Narcea.
- Boni, A (2006) "La educación para el desarrollo orientada al desarrollo humano" a Boni, A i Pérez-Foguet, A. *Construir la ciudadanía global desde la universidad. Propuestas pedagógicas para la introducción de la educación para el desarrollo en las enseñanzas técnico-científicas*. Barcelona, Intermón Oxfam Editores i Enginyeria sense Fronteres.
- Bordas, I. i Cabrera, F. (2001). "Estrategias de evaluación de los aprendizajes centrados en el proceso". *Revista Española de Pedagogía* (Madrid, Instituto Europeo de Iniciativas Educativas), 218, pp. 25 a 48.
- Cabrera, F (2002) "Qué educación para qué ciudadanía", a Soriano, E. (coord.) *Interculturalidad: fundamentos, programas y evaluación*. Madrid, Editorial La Muralla, pp.83-126.
- Cabrera, F. (2002) Hacia una nueva concepción de la ciudadanía en una sociedad multicultural, a Bartolomé, M. (coord.) *Identidad y Ciudadanía: un reto en la Educación Intercultural*. Madrid, Editorial Narcea, pp 79-104.
- Cabrera, F. (2011) "Evaluación y ciudadanía. Atendiendo a la diversidad: Evaluación participativa autogestionada", a Pantoja, A. (et al) *Diversidad y adversidad en Educación*. Jaen, Editorial JOXMAN, pp. 247-275.
- Delors, J. (1996) *Educació. Hi ha un tresor amagat a dins (Informe per a la UNESCO de la Comissió Internacional sobre Educació per al segle XXI)*. Barcelona, UNESCO.
- Folgueiras, P. (2005) *De la tolerancia al reconocimiento: Programa de formación para una ciudadanía intercultural*. Barcelona, Universitat de Barcelona. Departament de Mètodes d'Investigació i Diagnòstic en Educació (tesi doctoral; directores: Flor A. Cabrera i Margarita Bartolomé).
- Folgueiras, P. (2009) *Ciudadanas del mundo. La participación activa de mujeres en contextos multiculturales*. Madrid, Síntesis.
- Generalitat de Catalunya [GENCAT] (2007) Pla Director de Cooperació 2007-2010. RESOLUCIÓ 66/VIII del Parlament de Catalunya. Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya 4940-3.08.2007.
- Generalitat de Catalunya [GENCAT] (2009) Llei 12/2009 d'Educació de 10 de juliol 2009. Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya 5422-16.07.2009
- Mateo, J i Martínez, F. (2008) *Medición y evaluación educativa*. Madrid, Editorial La Muralla.
- Morin, E. (2001) *Los siete saberes necesarios para la educación del futuro*. Barcelona, Paidós.
- OCDE (2005) *La definición y selección de competencias básicas. Resumen ejecutivo*. Edita OCDE. París.
- Parlament Europeu [PE] i Consell Europeu [CE] (2006). Recomanació del Parlament Europeu i del Consell (2006/962/CE) de 18 de desembre 2006 sobre les competències claus per a l'aprenentatge permanent. Diario Oficial de la Unión Europea L 394.
- de Paz, D. (2007) *Escuelas y educación para la ciudadanía global*. Barcelona, Editorial Intermón Oxfam.
- Puig, J.M (et al) (2007) *Aprenentatge servei. Educar per a la ciutadania*. Barcelona, Editorial Octaedor.
- Sabariago, M. (2001) *La educación intercultural en la secundaria obligatoria. Investigación evaluativa*. Barcelona, Universitat de Barcelona. Departament de Mètodes d'Investigació i Diagnòstic en Educació (tesi doctoral; directora Margarita Bartolomé).
- Zabala, A. i Arnau, L. (2007) *11 ideas clave: Como aprender y enseñar competencias*. Barcelona, Editorial Graó.

